

Biró Tamás, 'Az áldozat fogalma kognitív vallástudományi megközelítésben'.
In: Hubai Péter (szerk.), *Áldozat: Előadások a vallástudomány és a teológia vonzásköréből*, Wesley János Lelkészképző Főiskola 2015. május 1-3. Pp. 38-53.
(Wesley Konferencia Kötetek, 7) Wesley János Lelkészképző Főiskola, Theológus és Lelkész Szak, Budapest, 2016. ISBN 978-615-5048-34-0, ISSN 2062-039X.
Az alábbi változat a nyomdába kerülés előtti állapot, szinte azonos a publikált cikkel.

Az áldozat fogalma kognitív vallástudományi megközelítésben *

BIRÓ TAMÁS

38

A kognitív vallástudomány az elmúlt évtizedben egyre meghatározóbb szerepet tölt be világszerte a valláskutatásban. A 2006-ban létrejött *International Association for the Cognitive Science of Religion* (IACSR)

* A magyar *áldozat* szó egyszerre fedí le az angol *sacrifice* és *victim* szavak jelentésmezéjét, amelyek közül jelen fejezet kizárólag az elsővel foglalkozni. A 2015. májusi vallástudományi szümpozicion előadásai, és így jelen kötet tanulmányai is megoszlanak abban a tekintetben, hogy miként értelmezték a felhívásban szereplő *áldozat* szót. Talán érdemes ezen a ponton egy fél lábjegyzet erejéig kitérni a 2014 nyarán felállított Szabadság téri emlékmű körüli polémiaira is: vajon az amúgy rosszul tördelt héber fordításban jogosan szerepelt-e a *korbán* szó?

Nyelvészként az észrevételem az, hogy a latin *sacrificium* megfelelője – hol átvétele, hol fordítása – az európai nyelvek egy részében két jelentésváltozáson is keresztülment, három értelmet hozva létre: 1. vallási értelemben vett rítus, 2. értékkel bíró valaminek (például pénznek, időnek, energiának, életnek) a feladása valamely magasztos cél érdekében, valamint 3. tragikus esemény elszenvedője. A nyugat-európai nyelvek egy része, így az angol és a francia a harmadik jelentésre nem terjesztette ki a *sacrifice* szót, arra egy másik kifejezést (*victim*) alkalmaz. Ezzel szemben a közép-európai nyelvek, a némettől a magyaron és jiddisen keresztül az oroszig, amennyire ellenőrizni tudtam, mindhárom jelentésre ugyanazt a szót alkalmazzák. (A holland *slachtoffer* érdekes eset: a korai korban német mintára még széles jelentésmezőt lefedő szó használata visszaszűkült a 'victim' szemantikájára, jelentésdifferenciálódás révén elkülönülve az angol *sacrifice*-szel analóg értelmű *offer* szótól.) A modern héber nyelv kialakulása során az ún. „standard átlagos európai” jelentős hatást gyakorolt a ősz-új nyelv hangtanára, mondattanára és jelentéstanára is. Így nem meglepő, hogy az orosz, német, jiddis, magyar és más közép-európai nyelveken beszélő bevándorlók, talán szinte tudattalanul, úgy tágitották ki a bibliai héber eredetű *korbán* szó használatát, hogy az lefedje mindhárom jelentést, így a *victim* szót is. Amennyiben tehát a Szabadság téri emlékmű héber felirata a modern héberből indult ki, akkor nem kifogásolható véleményem szerint a szóválasztás.

nem csupán nemzetközi folyóiratot jelentet meg,¹ de kognitív vallástudományi előadások egyre nagyobb számban hallhatók mind a kognitív tudomány, mind a vallástudomány nagy nemzetközi konferenciáin, így az *International Association for the History of Religion* (IAHR) kongresszusain is.² A bibliatudománnyal foglalkozó kollégák jól ismerhetik az SBL-konferenciákról a *Mind, Society and Religion in the Biblical World* című program unitot. A Michael Stausberg szerkesztésében, 2009-ben megjelent *Contemporary Theories of Religion* című kötet³ fejezeteinek a bő fele kognitív vonatkozású vallástudományi műveket, irányzatokat tárgyal. Csehországtól Kaliforniáig egyre több állást hirdetnek meg kognitív vallástudományi témában, és kollégák egyre több kutatási pénzt nyernek el projektjeikre. Mielőtt rátérnék dolgozatom tárgyára, az áldozat fogalmára, hasznosnak bizonyulhat tehát, ha néhány szóban összefoglalom, mit is értek kognitív vallástudomány alatt.

A kognitív vallástudományról

Ötven évvel ezelőtt a *kognitív forradalom* egyik meghatározója volt a kulturális antropológiához sorolható *kognitív antropológia*. D'Andrade meghatározásában ez a terület azzal foglalkozik, hogyan függ össze az

¹ Az IACSR hivatalos folyóirata, a 2013 óta megjelenő *Journal for the Cognitive Science of Religion* mellett fontos forrás még az érdeklődők számára a 2001-ben indult *Journal of Cognition and Culture*, valamint a *Journal of Cognitive Historiography* 2014 óta. Erősebben biológiai-pszichológiai irányultságú a *Religion, Brain, & Behavior*, valamint az *International Journal for the Psychology of Religion*.

² Hoppál Bulcsú így számolt be a 2010-ben Torontóban tartott IAHR-kongresszusról: „Az egyhetes konferencia gazdag tudományos programja, és a különböző részterületekről érkező résztvevők igen nagy száma (körülbelül hétszáz kutató regisztrált és hatszáz előadást hallhattunk) bizonyítja, hogy a mai nemzetközi vallástudományi kutatás már rég nem csak történelmileg érdeklődik a vallás iránt, hanem a filozófiai, pszichológiai, kognitív, evolucionista elméletek is helyet kaptak benne. (...) A kongresszus kiírása szerint a vallást mint emberi jelenséget próbálta meg tematizálni. Nagyon érdekes viszont, hogy míg a történeti, kognitív és evolucionista elméletek domináltak, a vallás társadalmi megközelítése, a vallásszociológia szinte alig kapott helyet a konferencián.” (Hoppál K. Bulcsú, *Betekintés a mai vallástudományba*, *Vallástudományi Szemle*, 2010/3, pp. 213–215). A következő, erfurti konferencián, 2015 augusztusában, szintén legalább hat-nyolc szekció meghatározó témája volt a kognitív vallástudomány, de más szekciókban is utaltak rá.

³ Michael Stausberg, ed., *Contemporary Theories of Religion: A Critical Companion* (London and New York: Routledge, 2009).

emberi társadalom az emberi gondolkodással:⁴ miként gondolkodnak egyes közösségek tagjai az őket körülvevő világról, mely fogalmakkal, milyen fogalmi struktúrák segítségével írják le és magyarázzák azt. A kognitív pszichológiához hasonlóan az emberi *tudást* kutatja, de nem laboratóriumi módszerekkel, hanem terepmunka keretében.⁵ Ez a kulturális kontextusban vizsgált tudás megjelenhet a nyelvben (v.ö. a nyelvészeti antropológiával), az elbeszélésekben (v.ö. a folklórral) és a tárgyi kultúrában is (v.ö. a tárgyi néprajzzal), de az optikai csalódásokban, a logikusnak tartott gondolkodásmódban és az érzelmekben is, amelyeket mind-mind befolyásol(hat)nak a kultúra tagjai által használt kognitív sémák (avagy a kultúrák „kognitív stílusa”).⁶ A kognitív antropológus tehát a kultúrák különbözőségét a használt fogalmak, kognitív sémák, a kulturális stílusok különbözőségével írja le és magyarázza. A *kogníció* szó itt a világ megismerését, az érzékelést és a tudást jelenti, valamint az ehhez a tudáshoz vezető folyamatokat. A hagyományos kognitív antropológia kutatásának a fő fókusza ezért ezek a folyamatok az egyes kultúrákban: az észlelés, az észleletek kategorizálása, a fogalomalkotás, a fogalmak közötti kapcsolatok, okozati összefüggések feltárása különböző népcsoportokban.

Ezzel szemben áll az a fajta kognitív megközelítés, amely kutatásom és jelen fejezet alapjául szolgál. Ebben a megközelítésben a *kogníció* szót nem a hagyományos értelemben kell érteni, a megismeréstudomány nem az emberi megismerés tudománya. A kutatás tárgya nem az, ki hogyan ismeri meg a világot. A kognitív jelző sokkal inkább a kognitív tudományok *megközelítési módjára* utal: az ember kognitív képességeit próbáljuk meg biológiai, pszichológiai, számítógépes, agytudományi eszközökkel megérteni, és ezen keresztül azt, miként alakítják ezek a kognitív képességek a kultúra és a vallás egyes jelenségeit.⁷

⁴ Roy G d'Andrade, *The Development of Cognitive Anthropology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), p. 1.

⁵ *Ibid.*, p. xiv.

⁶ Emily A. Schultz and Robert H. Lavenda, *Cultural Anthropology: A Perspective on the Human Condition* (Mountain View, CA: Mayfield, 1998), pp. 101–126.

⁷ Tamás Bíró, *A Biological/Computational Approach to Culture(s) Is Cognitive Science*, *Topics in Cognitive Science*, 6.1 (2014), pp. 140–142. *Idem*, *When Judaism Became Boring: The McCauley-Lawson Theory, Emotions and Judaism*, in: Sarah Ross, Gabriel Levy, and Soham Al-Suadi, eds., *Judaism and Emotion: Texts, Performance, Experience* (Studies in Judaism, vol. 7., New York: Peter Lang Publishing, 2013, pp. 123–151), különösen pp. 125–127.

A kognitív vallástudomány néhány előfutárát, alapgondolatát már az 1970-es és 80-as években megtaláljuk. *Richard Dawkins* megalkotja a mém fogalmát,⁸ *Stewart Guthrie* a vallást összekapcsolja az ember azon hajlamával,⁹ hogy élettelen tárgyokban is életet vesz észre, míg a manapság Budapesten, a CEU-n is oktató *Dan Sperber* a kulturális epidemiológia perspektíváját dolgozza ki.¹⁰ A fordulat azonban 1990-et követően Thomas Lawson, Robert McCauley, Harvey Whitehouse, majd mások, antropológusok, filozófusok, pszichológusok, teológusok nevéhez köthető.¹¹

Ebben a megközelítésben, szemben a korábbi kognitív antropológiával, a kogníció nem a kutatás tárgya, hanem az elméletalkotás eszköze. Elfogadom, e kettő szorosan összefügg, nehezen választható külön egymástól. Mégis, úgy vélem, érdemes e kettőt egymástól megkülönböztetni. Az újabb megközelítésben nem csak a kultúránként eltérő gondolati sémák, fogalmak, összefüggések a kutatás tárgyai (mesék, dallamok, rítusok, kultikus tárgyak... elemzése révén), hanem maguk a kulturális termékek is: mesék, dallamok, öltözködési divatok, intézmények, valamint – a vallástudományra fókuszálva – mítoszok, kultikus tárgyak, vallási hiedelmek, vallási intézmények, valamint rítusok. Ezeket mind az emberi kogníció sémáival szeretnénk megérteni; másként megfogalmazva: az emberi agy, ill. elme (angolul a *brain* és a *mind*) működési mechanizmusai. Ezen a ponton érkezünk el a régebbi és az újabb értelemben vett kognitív megközelítések közötti újabb nagy különbséghez: míg korábban a hangsúly az emberi kogníció kultúránként eltérő sémáin volt, addig most a kognitív sémák univerzalitásán van. A kultúrák közötti eltérések nem többek, mint ennek az univerzális sémának a változatos megjelenési formái. A *Homo sapiens* faj agyi

⁸ *Richard Dawkins*, *The Selfish Gene* (Oxford: Oxford University Press, 1976).

⁹ *Stewart Elliott Guthrie*, *A Cognitive Theory of Religion*, *Current Anthropology*, 21.2 (1980), pp. 181–203. Idem, *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

¹⁰ *Dan Sperber*, *Rethinking Symbolism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).

¹¹ Erről a folyamatról szemelvények formájában bevezető jellegű áttekintés nyújt: D. Jason Slone, ed., *Religion and Cognition: A Reader* (London: Equinox, 2006). Bibliatudományi szempontból mutatják be a témát: István Czachesz and Risto Uro, *The Cognitive Science of Religion: A New Alternative in Biblical Studies*, in: István Czachesz and Risto Uro, eds., *Mind, Morality and Magic: Cognitive Science Approaches in Biblical Studies* (Durham: Acumen, 2013, pp. 1–14).

képességei azok, amelyek révén jobban megérthetjük a különböző kultúrák különböző termékeit, kulturális javait.

Kulturális jelenségek, mint biológiai jelenségek

Engedtessek meg nekem, hogy ezen a ponton egy kis kitérőt tegyek másik szakterületem, a nyelvészet története felé, mielőtt egy hasonló fejlődési ívet mutatok be a vallástudományban is. A középkorban a nyelvészet a filológiának volt a segédtudománya. Feladata az volt, hogy hozzájáruljon írott szövegek, leginkább szent szövegek, így a Biblia és a Korán jobb és pontosabb megértéséhez. A nyelv egy szövegnek a nyelve, esetleg a szöveg szerzőjének a nyelve. Ezzel szemben, a 18-19. század során a nyelvtudomány történeti fordulatot vett. Különösen a nemzeti romantika hatására a nyelvészet a történelemnek vált segédtudományává. Egy nyelv egy nemzetnek a nyelve, és ha többet tudunk egy nyelv történetéről, azzal többet fogunk tudni a nemzet történetéről is. A huszadik század első felében a nyelv, a kutató szemében, társadalmi jelenséggé vált. A strukturalisták számára a nyelv egy beszélőközösség által elfogadott, önkényes jelrendszer, társadalmi konvenció. A régi írott források vizsgálata mellé hozzájött a terepmunka, mint módszertan, egzotikus környezetben éppúgy, mint saját társadalmunkban. A beszélőközösséget sem azonosítjuk már a romantikus nemzetfogalommal. Az ötvenes-hatvanas években zajlott le a nyelvészet kognitív fordulata: az irodalmi, történeti és társadalmi aspektust felváltotta, vagy inkább kiegészítette a biológiai megközelítés.¹² A nyelv, annak produkciója és értelmezése, valamint a nyelvelsajátítás mostantól az emberi fajnak, ill. a *Homo sapiens* faj egyedeinek a biológiai képessége. Új (vagy korábban háttérbe szorított) kérdések kerültek az érdeklődés homlokterébe: Mely agyi folyamatok teszik lehetővé mindezt? A fajfejlődés során hogyan és miért jött létre az ember nyelvi képessége?

A laikusok és a korábbi korok nyelvészei a nyelvek sokféleségére összpontosítanak, összpontosítottak. Az imént vázolt tudománytör-

¹² Nyelvi és kulturális jelenségeket természetesen már a 19. század óta értelmeznek biológiai metaforák segítségével. Azonban a 20. század közepén a metaforákat felváltotta az adott jelenségek ténylegesen biológiai megközelítése.

téneti ív a nyelvek közötti hasonlóságok fokozatos felismeréséről is szól. Előbb a történeti-összehasonlító nyelvészet fedezte fel a rokon nyelvek hasonlóságait, majd a nem rokon, de szomszédos nyelvek kölcsönhatásból adódó egyezéseit. Később a strukturalisták és funkcionalisták a világ összes nyelvében megfigyelhető hasonlóságokra hívták fel a figyelmet. Ezeket az univerzálékat ők az emberi társadalmak, a társadalmi konvenciók egyetemes tulajdonságaival, illetve a kommunikációs folyamat szükségszerűségeivel magyarázták. Azóta ezek a tényezők kiegészültek új magyarázó faktorokkal, például a *Homo sapiens* biológiai (agyi és hangképzőszervi) adottságaival, valamint a nyelvvelsajátítással.

Vegyük észre ennek az ívnek a párhuzamait a vallástudomány történetével. A középkorban a nyelvészethez hasonlóan a "vallástudomány" (idézőjelben) is a szent szövegek megértésének volt a segédeszköze. Majd következett, többé-kevésbé a történeti-összehasonlító nyelvészettel egy időben, az összehasonlító vallástörténet. A nyelvészethez hasonlóan a vallástudomány is felfedezte a strukturalista és funkcionalista megközelítéseket, majd őt is elérte a kognitív fordulat. A vallást ma már nem csupán történeti és társadalmi jelenségnek, hanem biológiai jelenségnek is tekintjük.

A nyelvi és kulturális jelenségeket az ember elméje valamilyen módon leképezi. Egy gondolatot az ember agya hoz létre, és alakít át nyelvi jellé. Ezt az elhangzó (vagy éppen jelnyelven eljelelt) üzenetet egy másik agy alakítja vissza gondolattá. Egy tárgyat az iparos elméje tervez meg, majd ugyanez az elme irányítja a tárgy létrehozó kezeket. Más elmék érzékelik, értelmezik, esetleg használják ezt a tárgyat. Hasonlóképpen, aki bemutat egy áldozatot, az előbb másoktól megtanulta, hogyan kell a rítust végrehajtani. Ezt az információt az agyában elraktározta, annak érdekében, hogy tudását adott kontextusban aktiválhassa. A közösség többi tagja, elméjük révén, észleli a bemutatott áldozatot, és értelmezi azt, jelentést tulajdonít neki. A kognitív tudományok kognitív folyamatok alatt az emberi agy, valamint az ezt utánzó számítógép által végrehajtott *információfeldolgozást* értik: az észlelést, a bejövő információ feldolgozását, elraktározását, majd az elraktározott információ aktiválását és izomozgássá, beszéddé, cselekvéssé történő alakítását.

Bizonyos agyi-biológiai adottságokkal rendelkező egyedek alkotják a társadalmat, amelyben a biológiai és társadalmi tényezők hatására

létrejönnek különböző kulturális javak, többek között – modern nyugati fogalommal élve – vallásosnak mondható jelenségek is. A létrejövő kulturális javak akkor terjednek el, ha a közösség más egyedei is értékelni tudják azokat. Itt utalok a *mém* szó Richard Dawkins által 1976-ban bevezetett eredeti jelentésére. Kognitív, azaz mentális folyamatok hozzák létre és terjesztik el a kulturális javakat. Olyan kulturális javak jönnek létre, amelyeket az emberi agy képes létrehozni. És olyan kulturális javak terjednek el, amelyeket más emberi agyak képesek befogadni, majd továbbadni.

De nem csak az egyedek, hanem a közösségek is kölcsönhatnak egymással. Például kulturális javakat vehetnek át az egyik közösség egyedei a másik közösség egyedeitől. A kölcsönzés mechanizmusát is befolyásolják kognitív tényezők: ki mikor mit miért vesz át a szomszédos kultúrától, és miként adaptálja azt a sajátjában? Végül, a korábbi generáció kultúráját a következő generációnak át kell vennie, meg kell tanulnia, el kell sajátítania – ismét egy kognitív folyamat. A tovább nem adott kulturális javak kihalnak. Ugyanakkor ez az átvétel soha nem precíz, generációról generációra fokozatosan alakulnak át a kulturális javak, és így jutunk el a történeti (például vallástörténeti) aspektusokhoz.

Összefoglalva, a kognitív vallástudomány az agyi és mentális struktúrák felől közelíti meg érdeklődésének tárgyát, a vallás jelenségeit. Vajon melyek azok a kognitív folyamatok, amelyek lehetővé tették a rítusok, a különböző hiedelemvilágok, a mítoszok és a vallási intézmények létrejöttét? Vajon a *Homo sapiens* agyi berendezkedése hogyan határozza meg, hogy mely vallási fogalmak bukkannak fel a világ legtöbb kultúrájában, melyek azok, amelyek feltételezik az írásbeliséget, és mely jelenségek nem fordulhatnak elő sehol sem?

A kognitív vallástudomány módszertana

Vajon hogyan ismerhetjük meg az ember agyi berendezkedését? Milyen mentális struktúrák segítségével reprezentálja elménk a kulturális javakat, például a nyelvet vagy az áldozat fogalmát? Dolgozatom következő részében ezekre a kérdésekre igyekszem, ha nem is választ adni, de az első lépéseket megtenni egy válasz felé.

A modern általános nyelvészet,¹³ valamint a kognitív kultúra- és vallástudomány mellett léteznek kognitív megközelítések a zenetudományban¹⁴ és az irodalomtudományban¹⁵ is, míg a pszichológusok és a kognitív tudományok más kutatói vizsgálják az emberi képességeket és viselkedést számos más területen, az alakfelismeréstől az arcfelismerésig, az érzelmeiktől az étkezési szokásokig, a térbeli tájékozódástól a társadalmi identitásokig, a saktól a számfogalomig. Naivitás lenne azonban azt hinni, hogy az agy biológiai tanulmányozása elvezet annak megértéséhez, hogy miként ejtünk ki egy mondatot, miként ismerjük fel a barátainkat, miként adunk össze két számot, miként tanulunk meg egy dalt, és miként mutatunk be egy áldozatot.

Egyszerre két irányból kell a felsoroltak közül egy-egy témát megragadni annak érdekében, hogy egyre jobban megértsük a jelenséget. Ismét a nyelvészetből véve az illusztrációt: agysérülést szenvedett afáziás betegek megfigyelésével, EEG-mérésekkel, agyi képalkotó eljárások (például PET és fMRI) segítségével fokozatosan juthatunk el oda, hogy megértsük, mely agyi területek járulnak hozzá egy-egy nyelvi feladat megoldásához. Azonban a leíró, történeti és strukturalista nyelvészeti iskolák dolgozták ki azokat a fogalmakat, amelyek nélkül meg sem tudnánk határozni, mely nyelvi feladatok megoldását szeretnénk megfigyelni a modern technológia segítségével. A mai nyelvészek nagy része nem agykutatással foglalkozik, hanem a nyelvi adatokhoz – saját anyanyelvük adataihoz, mások által leírt nyelvek adataihoz, terepmun-

¹³ Ide sorolhatók a Chomskyánus generatív szintaxis különböző korszakai („standard” elméletek, Kormányzás és Kötés, Elvek és Paraméterek, Minimalista Program), a tágabb értelemben vett (nem Noam Chomsky nevéhez köthető) generatív irányzatok (mint például a GPSC, LFG, HPSC, OT), de itt említendő még számos, magukat a generatív nyelvészet ellenében definiáló irányzat is (kognitív nyelvészet, funkcionalista megközelítések...). Utóbbiak is, a retorikai különbségek ellenére, Chomsky köpönyegéből bújtak elő, amennyiben a kognitív forradalom hatására a nyelvet az agy/elme termékeként kezelik.

¹⁴ Két korai példaként lásd: Fred Lerdahl és Ray Jackendoff, *A Generative Theory of Tonal Music* (Cambridge, MA: MIT Press, 1983; az előszóban a két szerző elmondja, hogy 1973 óta dolgoznak közösen a témán). Valamint Otto E. Láske, Introduction to Cognitive Musicology, *Computer Music Journal* 12.1 (1988): 43–57.

¹⁵ Néhány összefoglaló munka: Lisa Zunshine (ed.), *Introduction to Cognitive Cultural Studies* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2010). *Idem* (ed.), *The Oxford Handbook of Cognitive Literary Studies* (Oxford University Press, 2015). Isabel Jaén és Julien Jacques Simon (eds.), *Cognitive Literary Studies: Current Themes and New Directions* (University of Texas Press, 2012).

ka során gyűjtött adatokhoz, holt nyelvek szövegekből ismert adataihoz – igyekeznek minél jobb modelleket alkotni. Méghozzá olyan fogalmakból felépített olyan modelleket, és itt találjuk az eltérést a hagyományos leíró nyelvészet és a modern elméleti nyelvészet közt, amelyek a világ minden nyelvére egyformán alkalmazhatók, minél kevesebb igazítással. Ami univerzális a világ nyelveiben, illetve ami univerzális a nyelvek leírásában, azt univerzális tényezőkkel magyarázzuk: a *Homo sapiens* agyának szerkezetével, a hangképzőszervek biofizikájával, a kommunikáció praktikus-pragmatikai követelményeivel, tanulhatósággal, és így tovább. Egyes nyelvészeti irányzatok eltérő jelentőséget tulajdoníthatnak az agyon belüli és az azon kívüli tényezőknek, azonban az utóbbiak is leképeződnek az agybeli nyelvtudásban.

Tekintsünk egy példát, amelynek révén mindjárt be is vezetünk néhány gondolatot az áldozat fogalmával kapcsolatban is. A világ minden nyelvében vannak hangok, szavak és mondatok. Fonémákból állnak össze a morfémák, azokból a szavak, majd nagyobb mondat-tani egységek, végül a mondatok. A szavak többsége a világ minden nyelvében két nagy osztályba sorolható, a névszók és az igeres szavak osztályaiba. Az ige általános cselekvéseket, történéseket fejeznek ki, amelyeket úgy alkalmazhatunk konkrét események leírására, hogy kiegészítjük őket névszói vonzatokkal. Ezáltal kombinatorikusan meg-ugrik a limitált szókincs segítségével leírható események száma.

Így az *adni* igének van egy alanya (ágense), aki ad, egy tárgya (páciense), amit adnak, és egy részeshatározója (recipiense), aki átveszi az átadott tárgyat. A világ nyelvei azonban különböznek egymástól abban, hogy a mondaton belül milyen sorrendben hangzik el az ige és három vonzata, valamint hogy a három vonzatot megkülönböztetik-e egymástól például előljárók és/vagy esetragok segítségével. Eddig a pontig eljutott a történeti és a strukturalista nyelvészet is. A generatív nyelvész ezekből a megfigyelésekből arra a következtetésre jut, hogy valószínűleg az emberi agy az *adni* igét annak három vonzatpozíciójával együtt tárolja, és ez egy univerzális (a világ minden nyelvében, a *Homo sapiens* minden egyedében potenciálisan meglévő) séma. Amikor kitöltjük a három pozíciót egy-egy névszóval, névszói csoporttal, akkor az így keletkező kombinációt sokféle módon képes az agy nyelvi jellel alakítani. Nem bárhogyan, de sokféle módon. A nyelvek abban különböznek egymástól, hogy ezek közül a lehetőségek közül mely

nyelv melyikkel él. Miután a generatív nyelvész felállította ezt a hipotézist, felkérheti neuro-lingvista kollégáját, keresse meg az *adni* ige alanyának, tárgyának és részeshatározójának leképeződését különböző nyelvek beszélői agyában. Rendkívül nehéz feladat, de talán néhány évtizeden belül megoldható. Ilyen útmutatás nélkül azonban az agykutató elveszne a neuronok milliárdjai között.

Hasonló stratégiát követ a kognitív vallástudomány is. Vannak, akik agyi képző eljárásokkal és más eszközökkel vizsgálják, milyen agyi és fiziológiai folyamatok zajlanak le a hívőben például meditáció, vallási tranz vagy tűzön járás közben.¹⁶ Engem azonban jobban érdekelnek azok a megközelítések, amelyek a megfigyelt, leírt, esetleg strukturalista és más, hagyományos eszközökkel elemzett vallási jelenségekhez igyekeznek modelleket alkotni. Bízom benne, hogy agykutató kollégák idővel megtalálják legjobb modellünk építőköveit az agyi leképeződéseit is.¹⁷

A kognitív vallástudomány legtöbb művelője azt feltételezi, hogy a vallást meghatározó mentális struktúráink a mindennapi mentális struktúrákból fejlődtek ki.¹⁸ Például a kognitív pszichológia egyik alapfogalma az *agens*: olyan entitás, amely önálló akarattal bír, és képes az akaratának megfelelő helyváltoztatásra, cselekvésre. Prototipikusan az embereket észleljük *ágens*ként, de az állatokat és a rajzfilmfigurákat is gyakran *ágens*nek kategorizáljuk. Az emberi fantázia – mesékben, mondákban, a világ minden kultúrájában – akár varázstárgyakat is felruházzhat ilyen *ágensi* képességekkel.

¹⁶ A zen meditációval kapcsolatos agykutatások szinte egyidősek a kutatások során alkalmazott mérőműszerekkel. Egy korai példa: Akira Kasamatsu és Tomio Hirai, An Electroencephalographic Study on the Zen Meditation (Zazen), *Folia Psychiatrica et Neurologica Japonica* 20.4 (1966): 315–336. A témát egyébként önálló Wikipedia-oldal is összefoglalja: https://en.wikipedia.org/wiki/Brain_activity_and_meditation. Tűzön járás és más extrém ritusok során mérhető fiziológiai jelenségek, valamint ezek kognitív vallástudományi értelmezése kapcsán pedig lásd például *Dimitris Xygalatas* és társszerzői számos publikációját.

¹⁷ V.ö. Tamás Biró, *Optimal Religion: Optimality Theory Accounts for Ritual Dynamics*, in: István Czachesz and Tamás Biró, eds., *Changing Minds: Religion and Cognition Through the Ages* (Groningen Studies in Cultural Change 42, Leuven: Peeters, 2011, pp. 155–191) p. 157.

¹⁸ Erről a témáról magyarul lásd még: Biró Tamás, *Értelek, értelek... de miről beszélsz?? A keresztény-zsidó párbeszéd a kognitív vallástudomány perspektívájából*, in: Dobos Károly Dániel és Fodor György, szerk., „Vízió és valóság”: A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2010. október 28–29-én „A dialógus sodrában...” címmel tartott zsidó-keresztény konferencia előadásai (Budapest: Új Ember – Márton Áron Kiadó, 2011, pp. 51–71), különösen pp. 58–59.

A kognitív vallástudomány egyik elterjedt munkahipotézise szerint az istenségek, szellemek, démonok, stb. szintén ágensként reprezentálódnak az emberi agyban, amelyek azonban bizonyos speciális tulajdonságokkal bírnak. Ezek a speciális tulajdonságok lehetnek olyanok, amelyek az élőlényekre nem, de más ontológiai kategóriákra érvényesek. Például halhatatlanok, mint a tárgyak, vagy láthatatlanok, mint a szél. Az ember elméje az ontológiai kategóriákkal kapcsolatban rendelkezik bizonyos intuitív ismeretekkel: egy tárgy egyszerre csak egy helyen lehet, az élőlények halandók, az ágensek tudása korlátozott. Counterintuitive fogalmakról akkor beszélünk, ha az ontológiai kategóriákkal kapcsolatos intuitív elvárások sérülnek, mert egy istenség egyszerre több helyen is lehet, egy szellem halhatatlan vagy egy démon láthatatlan. Így jutunk el a counterintuitive ágens fogalmáig.¹⁹

Összefoglalva, feltételezzük, hogy az emberi agy olyan mentális építőelemekből építkezik, mint például az ontológiai kategóriák (ember, állat, növény, eszköz, természetes tárgy...), valamint az e kategóriákba sorolható entitások intuitív és counterintuitive tulajdonságai. Ezekből épülnek fel mind a valódi világ megismeréséhez szükséges fogalmaink, mind a hipotetikus, fiktív, vagy éppen mesebeli elemek. Valamint a vallási fogalomrendszerek is: az istenségeket, démonokat, angyalokat és szellemeket a kognitív vallástudomány összefoglalóan kulturálisan posztulált counterintuitive ágensnek tekinti.

Az áldozatokról a kognitív vallástudomány nézőpontjából

Hasonlóképpen, *Thomas Lawson* és *Robert McCauley*, a kognitív vallástudomány megalapítóinak 1990-es könyve a rítusokat a cselekvések mondattani struktúrájából vezeti le.²⁰ Modelljüket a generatív nyelvél-

¹⁹ *Pascal Boyer*, *Religion Explained: The Human Instincts that Fashion Gods, Spirits and Ancestors* (Vintage: London, 2002; NB: több kiadás is létezik, különböző alcímekkel), ezen belül különösen a 2. fejezet („What supernatural concepts are like”). *Justin L. Barrett* és *Frank C. Keil*, *Conceptualizing a Nonnatural Entity: Anthropomorphism in God concepts*, *Cognitive Psychology* 31.3 (1996): 219–247. *Justin L. Barrett* and *Melanie A. Nyhof*, *Spreading Non-natural Concepts: The Role of Intuitive Conceptual Structures in Memory and Transmission of Cultural Materials*, *Journal of Cognition and Culture* 1.1 (2001): 69–100.

²⁰ *E. Thomas Lawson* and *Robert N. McCauley*, *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), azon belül különösen az 5. fejezet (pp. 84–136).

szet nyolcvanas évekbeli fogalmai alapján építik fel. Például a körülmetélés egy vágás, az esketés pedig egy beszédaktus. A vágásnak van egy alanya (aki vág), egy tárgya (akit vagy amit vágnak) és egy eszköze (amivel vágnak). A beszédaktusnak van egy alanya (aki kijelentést tesz), egy címzettje (akihez beszélnek) és egy tárgya (amit mondanak). A vallási rítusok, állítja Lawson és McCauley, abban különböznek a mindennapi cselekvésektől, hogy egyik vonzatuk – az alany, a tárgy, a részeshatározó vagy más bővítményük – valamely vallásos fogalomrendszerből származik. Néha maga a kulturálisan posztulált counterintuitive ágens jelenik meg az egyik vonzatpozíció helyén. Máskor egy olyan entitás – személy vagy tárgy – tölti be ezt a szerepet, aki vagy amely a counterintuitive ágens helyére léphet, mert keresztületesen egy korábbi rítuson. Ez a megelőző (például felavató) rítus felhatalmazta az utóbbi entitást arra, hogy a counterintuitive ágens „képviselésében” járuljon hozzá a későbbi rítus sikeréhez.

Ezen a ponton érkezünk el az áldozat fogalmához a kognitív vallástudomány keretein belül. Munkahipotézisem az, hogy az áldozat fogalma az *adási* aktus, azaz az *adni* ditranzitív (három vonzattal rendelkező) ige általános mentális sémájára épül. Az egyszerűség kedvéért – kicsit eltérve a nyelvészeti és vallástudományi szakirodalom szóhasználatától – nevezzük ezeket alanynak, tárgynak és részeshatározónak.²¹ Hipotézisem szerint egy áldozat nem más, mint egy olyan adási aktus, ahol az áldozó az adás alanya, az áldozat annak a tárgya, és az istenség annak a részeshatározója. Erre a megközelítésre már Lawson és McCauley is utalnak 1990-es könyvük egy pontján.²² Az áldozat, mint vallási rítus, tehát csak abban különbözik az adási aktustól, mint hétköznapi cselekvéstől, hogy egyik bővítménye, a részeshatározó pozíciójában egy kulturálisan posztulált counterintuitive ágens jelenik meg.

Az adási aktus az emberi közösségek életében számos társadalmi szerepet tölthet be: cserekereskedelem, ajándékozás, vendéglátás és

²¹ A kognitív vallástudomány, amely szintén leegyszerűsíti a nyelvészeti fogalomrendszert (a Chomskyánus tematikus szerepek, avagy théta-szerepek körét), ágensről („logikai” vagy „szemantikai” alanyról) és páciensről („logikai” vagy „szemantikai” tárgyról) beszél. A recipiens („logikai” vagy „szemantikai” részeshatározó) csupán ritkán jelenik meg a kognitív vallástudományi szakirodalomban, gyakrabban hivatkoznak rítusok eszközözére („logikai” vagy „szemantikai” eszközhatározó).

²² Lawson and McCauley, *Rethinking Religion...*, p. 125.

hozzátartozó etetése során is X személy Y személynek Z-t ad. Amint az emberi közösséget alkotó, reális (fizikailag létező) személyek körét kibővítjük kulturálisan posztulált természetfeletti „személyekkel” (istenségekkel, ősök szellemeivel vagy démonokkal), az adási aktusban résztvevők köre is kibővül. Ezek a counterintuitive ágensek néha alanyai, máskor részeshatározói az adási aktusnak, és így jutunk el – *Walter Burkert* és más valláskutatókhoz hasonlóan – az imák, áldozatok és más vallási aktusok tranzakcióként történő értelmezéséhez.²³ De hogyan adhat ténylegesen bármit is egy reális (fizikailag létező) alany egy fizikai valóságon kívüli részeshatározónak? Azáltal, hogy az áldozás tárgya (az áldozat maga, szinte mint *victim*) fizikai értelemben elpusztul, kikerül a természetes személyek reális világából, és visszafordíthatatlanul a kulturálisan posztulált szférába, a természetfeletti „személyek” tulajdonába kerül át.

Cikkem hátralévő részében megvizsgálom, milyen módon lehet egy ilyen feltevést alátámasztani. Kognitív vallástudománnyal is foglalkozó nyelvészként meggyőződéseim, hogy a nyelv ablakot nyit, amelyen keresztül lehetőségünk van betekinteni az emberi elmébe. Vajon a nyelv megfigyelése cáfolja (falszifikálja) vagy valószínűsíti (korroborálja) a hipotézisemet?

Empirikus adatok a hipotézis vizsgálatához

Egy rövid internetes felmérés során arra vonatkozóan gyűjtöttem adatokat, hogy a következő három mondatot mely nyelvekben hogyan fejezik ki:

- (1) a. *János ételt áldozott az ősöknek.*
b. *János ételt adott a véneknek.*
c. *János egy történetet mondott el a szüleinek.*

Ha igaz a munkahipotézisem, ha az áldozat fogalmát az emberi elmében az *adni* ige sémáját felhasználva reprezentálja, akkor arra szá-

²³ Gustavo Benavides, *From Need to Violence: On Walter Burkert, Creation of the Sacred* (1996), in: Michael Stausberg, ed., *Contemporary Theories of Religion: A Critical Companion* (London és New York: Routledge, 2009, pp. 53–65), p. 59.

mítok, hogy e három mondat közül az első kettőt a világ nyelvei hasonló formában fogják kifejezni. Ha ez nem így történik, a munkahipotézisemet felül kell vizsgálnom. Amennyiben sok nyelvet megvizsgállok, és mindegyikben hasonló módon fejezik ki a fenti mondatokat, akkor bár még nem bizonyítottam, de legalábbis valószínűsítettem azt, hogy az áldozat mentálisan hasonlóképpen van reprezentálva, mint a másik két ditranzitív, tehát három vonzattal rendelkező cselekvés: az adás aktusa és a mondás aktusa.

Gyors felmérésem a világ nyelveire nézve nem tekinthető reprezentatívnak, mert a minta nem véletlenszerű, és a mintában szereplő nyelvek nem függetlenek egymástól. Az európai és indo-európai nyelvek dominálnak közöttük. Adataim mindazonáltal négy – előzetes, további kutatások során megerősítést igénylő – megfigyelésre vezettek.

Először is, nem találtam olyan nyelvet, amelyben az *áldozni* ige nyelvtani viselkedése nagyon elütne a másik két ige viselkedésétől. Tehát nem utalnak az adatok a kiindulási hipotézis alapvetően téves voltára.

Másodszor, vannak olyan nyelvek, mint például az afrikai kwa nyelvek közé tartozó *gungbe*, amelyekben a *mondani* és az *áldozni* igéket ún. *serial verb construction* segítségével fejezik ki:²⁴

(2)	<i>Jan</i>	<i>sa-vo</i>	<i>na</i>	<i>dagbodagbo</i>	<i>le</i>
	János	tesz-áldozat	adni	ősök	PL
	'János áldozatot mutatott be az ősöknek.'				

A részeshatározót nem az alapige harmadik vonzataként helyezük el a mondatban, hanem egy második ige vonzataként. A sok vonzat egy részét magára vállalja egy másik ige, amelynek a jelentése történetesen éppen 'adni'. Hasonlóképpen, a „János beszél a szüleihez” mondat úgy hangzik, hogy „János mond szót ad szülei”. Tehát az *áldozni* és az *adni* igéket tartalmazó mondatok szintaktikai szerkezete nem azonos, viszont előbbi felhasználja az utóbbit. Az áldozatot kifejező igéket – számos, nem elhanyagolható különbség mellett – hasonló, az *adni* igét felhasználó *serial verb construction* segítségével helyezi mondatba a kínai nyelv is.

²⁴ Az adat forrása Enoch O. Aboh, nyelvész és *gungbe* anyanyelvi beszélő, szíves személyes közlése.

Harmadik megfigyelésem az, hogy több nyelvben az áldozni ige recipiensét, vagyis azt, aki részesül az áldozatban, nem mindig valódi részeshatározó segítségével, hanem *beneficiens*ként is kifejezhetik.²⁵ Például oroszul lehet az isteneknek (*dativus*) valamit (*accusativus*) áldozni, de kicsit más jelentésben lehet valamivel (*instrumentalis*) az istenek javára, érdekében (*dlja+genitivus*) is áldozatot bemutatni. Magyarul is be lehet mutatni áldozatot valakinek a részére. Érzésem szerint ezekben a példákban az áldozat fogalmának másodlagos jelentéséről van szó, amelyben a recipiens már elhomályosult, de az áldozat bemutatásának fontos célja van.

Ennek a másodlagos jelentésnek a létrejötte valószínűleg egy vallástörténeti fejlődéssel állítható párhuzamba, amelynek során az intézményesült vallások papsága (például a hinduizmusban és az ókori Izraelben) laikusok megbízásából, az ő nevükben és az ő részükre mutatták be a standardizálódott áldozati rítusokat. Standardizálódott, vagyis a recipiens állandó maradt, viszont a hangsúly a *beneficiens*re helyeződött át. Ezekben a vallásokban tulajdonképpen két alanya is lehet az áldozat bemutatásának: a pap, aki ténylegesen fizikailag bemutatja az áldozatot, valamint az, aki fizet érte és hasznot szerez belőle. Mondatbeli *beneficiens*i funkcióban csak az utóbbi fordulhat elő, ha az alanyi pozíciót a pap tölti be. Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az oroszban, magyarban és más nyelvekben megfigyelhető nyelvi variabilitás az áldozat fogalmának komplexitására világít rá, azonban a kiindulási hipotézisünket nem kérdőjelezi meg, ugyanis a *beneficiens*es szerkezet mellett mindenhol létezik *recipiens*es (részeshatározós) szerkezet is. Jövőbeli kutatás tárgya lehet a két szerkezetet elhelyezni egymáshoz képest a nyelv- és vallástörténeti idővonalon, bizonyítandó, hogy a *beneficiens*es szerkezet másodlagos a *recipiens*es szerkezethez képest.

A gyors internetes felmérésből végül az is kiderült, hogy néhány nyelvben, például a szanszkritban, az áldozatban részesülő istenséget *accusativus*ba (tárgyesetbe), az áldozatot magát pedig *instrumentalis*ba (eszközhatározós esetbe) kell tenni: *valaki áldoz egy istenséget valamivel*. De vegyük észre, hogy ez a látszólag nagyon különböző nyelvi struk-

²⁵ A részeshatározó és a *beneficiens* rokon bővítmények, de nem azonosak. A kettő elválik egymástól az olyan mondatokban, mint például: *Pénzt adtam a jótékonyági szervezetnek (részeshatározó) a szegény gyermekek javára (beneficiens)*.

túra nem idegen az adást kifejező igéktől sem. Angolul, *He presented his wife with a present*. Magyarul: *Ajándékozott a feleségének egy ajándékot*, de *Megajándékozta a feleségét egy ajándékkal*. Vagyis a világ számos nyelvében létezik átjárás a *dativus-accusativus* szerkezet és az *accusativus-instrumentalis* szerkezet között. Ez a két szerkezet valójában ugyanannak a mentális struktúrának lehet a két, alternatív leképeződése.

Összefoglalva megállapíthatjuk tehát, hogy munkahipotézisünk első megközelítésben alkalmazható. Az áldozat mentális reprezentációja épülhet az *adási* aktus mentális reprezentációjára azzal a kikötéssel, hogy a recipiens egy counterintuitive ágens. Azonban az is kiderült, hogy nem ennyire egyszerű a világ. Mint az oly sokszor előfordul a tudományok történetében, az adatok nem bizonyítják, de nem is cáfolják a hipotézisünket, hanem annak továbbfinomítására kényszerítenek bennünket.